

पंचशीलावर आधारित जीवनमार्ग

त्याचप्रमाणे सामाजिक एकात्मतेची ही महत्त्वपूर्ण संकल्पना जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत लागू करण्यासाठी जैन धर्माने अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्माचर्य आणि परिग्रहपरिमाण या ‘पंचव्रतां’ च्या आचरणावर आधारलेला जीवनमार्ग निर्धारित केली. विशेष म्हणजे या पाच व्रतांची व्याप्ती जैन धर्माने अत्यंत विस्तृत केली. उदाहरणार्थ, अहिंसा म्हणजे ‘मन,’ ‘वचन,’ व ‘काये’ करू न अर्थात मनाने, वाणीने अगर शरीराने हिंसा करू नये. एवढेच नव्हे तर मनाने अगर शरीराने ‘कृत’ म्हणजे स्वतः हिंसा करू नये, ‘कारित’ म्हणजे इतरांकडून हिंसा करू न घेऊ नये आणि ‘अनुमोदित’ म्हणजे इतरांनी केलेल्या हिंसेला अनुज्ञा अगर संमतीदेखील देऊ नये, असा व्यापक अर्थ अहिंसा व्रतात अभिप्रेत आहे.

तसेच ‘अहिंसा व्रत’ हे केवळ नकारात्मक किंवा निषेधात्मक (Negative) स्वरू पाचे नसून ते सकारात्मक किंवा निश्चयात्मक (Positive) स्वरू पाचेदेखील आहे. त्यामुळे विधायक कृती करण्यावर अहिंसा व्रतात विशेष भद दिला आहे. तेव्हा कोणत्याही प्राण्याला इजा न करणे एवढ्या सकारात्मक बाबीपुरताच अहिंसेचा अर्थ मर्यादित न ठेवता प्राणिमात्रांचे सर्वतोपरी कल्याण आणि स्वास्थ्य वाढविण्यासाठी प्रत्यक्ष उपाययोजना कार्यान्वित करणे असा विधायक अर्थ अहिंसा व्रतात अंतर्भूत केला आहे. याच रीतीने सत्य, अचौर्य, ब्रह्माचर्य आणि परिग्रहपरिमाण या व्रतांचे आचरण क्षेत्रदेखील जैन धर्मात अत्यंत विस्तृत करण्यात येऊन सामाजिक बाबीना प्राधान्य देण्यात आले आहे.

या संदर्भात परिग्रहपरिमाण हे व्रत आधुनिक कालाच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाचे आहे. या परिग्रहपरिमाण व्रतानुसार प्रत्येक व्यक्तीला आपली मिळकत किंवा परिग्रह किती वाढवावयाचा हे आधीच ठरवावे लागते आणि या पूर्वनिर्धारित मर्यादेपेक्षा मिळणारे सर्व जादा उत्पन्न अन्नदान, अभयदान, औषधदान व विद्यादान या चतुर्विध दानांच्या रू पाने समाजाच्या कल्याणासाठी खर्च करावे लागते. या व्रताचा परिणाम म्हणूनच जैन धर्मानुयायांकडून धर्मशाळा, दवाखाने,

पांजरपोळ, वसतिगृहे, विद्यालये यांसारख्या कल्याणकारी संस्था समाजाच्या सर्व थरांतील लोकांसाठी सर्वत्र काढलेल्या दिसून येतात. साहजिकच जैन धर्माची आधारशिला असणाऱ्या या पंचव्रतांच्या दैनंदिन आचरणामुळे सामाजिक एकात्मता वृद्धिंगत होते.

राष्ट्रीय एकात्मता

भावनात्मक आणि सामजिक एकत्रेप्रमाणेच राष्ट्रीय एकात्मता साध्य करण्यादेखील जैन धर्माने मोठे महत्त्व दिले आहे. जैन धर्म हा या देशात परंपरागत रीतीने प्राचीन कालापासून प्रचलित असल्याने हा देश जैन धर्मायांची पितृभूमी आहे. एवढेच नव्हे तर जैनांचे प्रथम तीर्थकर भगवान वृषभदेव यांचे पूत्र पराक्रमी चक्रवर्ती सम्राट भरत यांच्या कर्तृत्वामुळे या देशाला ‘भारत’ हे नाव प्राप्त झाले असे मानले जाते. तसेच भारत देश ही जैन धर्माची केंद्र पितृभूमीच नसून ती जैन धर्माची मंदिरे, भट्टारक पीठे, शास्त्रभंडारे यांसारख्या धर्मसंस्था भारताच्या कानाकोपन्यातसुधा कित्येक शतकांपासून प्रामुख्याने आढळून येतात. जैन धर्माचे प्रभावक आचार्य म्हणजे ज्येष्ठ साधू यांनी भारतभर भ्रमण करू न सर्व लोकांमध्ये धर्म प्रभावना करण्याची आणि इतरधर्मीय विद्वानांशी तात्त्विक वादविवाद करण्याची प्रथा रु ढ आहे.

या संदर्भात इसवी सनाच्या दुसऱ्या शतकातील दक्षिणेतील थोर जैन आचार्य समंतभद्र यांनी स्वतः विषयी असे म्हटले आहे की -----

पूर्व पाटलीपुत्रमध्यनगरे भेरी मया ताडिता ।
पश्चात् मालव - सिन्धु - ठक्कविषये कांचीपुरे वैदिशे ॥
प्राप्तो ऽहं करहाटकंबहुभटं विद्योत्कटं संकटं ।
वादार्थी विचराम्यहं नरपते शार्दूलविक्रीडितम् ॥

यावरू न असे दिसून येते की, भारताच्या विविध भागांना अगदी समान मानण्याची परंपरा जैन धर्मामध्ये अनुस्यूत आहे; म्हणूनच जैन धर्माय दैनंदिन प्रार्थना करतात -----

क्षेमं सर्वं प्रजानां प्रभवतु बलवान् धार्मिको भूमिपालः ।
काले काले च सम्यग् वर्षतु मघवा व्याधयो यान्तु नाशम् ।

म्हणजे या भूमीतील सर्व प्रजेचे कल्याण होवो, वेळेवर पाऊस पडो, रोगराई नष्ट होवो अशी सार्वत्रिक आशा प्रकट केली जाते. त्याचप्रमाणे रोज पूजा समाप्तीच्या प्रसंगी -----

देशस्य राष्ट्रस्य पुरस्य राज्ञः ।
करोतु शान्तिं भगवान् जिनेन्द्रः ॥

म्हणजे भगवान जिनेन्द्रदेव सर्व भारत राष्ट्रामध्ये शांती प्रस्थापित करोत असे आवाहन केले जाते. अशा रीतीने राष्ट्रीय एकात्मतादेखील जैन धर्मात दृढमूल झालेली आहे, असे दिसून येते.

आकाशवाणीच्या सांगली कॅंद्रावर्स न दि. ६। १०। ८२ रोजी ध्वनिक्षेपित. आकाशवाणीच्या सौजन्याने.

(‘ सन्ति ’ मासिक, डिसेंबर १९८२)

कोकण व जैन धर्म

‘ कोकण ’ नाव कसे मिळाले ?

भारताच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील अरबी समुद्र आणि सह्याद्री पर्वत यामधील अरुंद भूप्रदेश कोकण या नावाने फार पूर्वीपासून ओळखला जातो. हल्ली मात्र ठाणे, कुलाबा व रत्नागिरी हे जिल्हे, मुंबई व तिची उपनगरे, गोमंतक व त्याच्या दक्षिणेकडील काही भाग यांचा कोकणात समावेश होतो. पूर्वी कोकण भागाला ‘ अपरान्त ’ असेही नाव होते आणि अनेक प्राचीनं ग्रंथांतून ‘ अपरान्त ’ या नावाचाच उल्लेख असल्याचे आढळून येते. काही ठिकाणी कोकणाचा उल्लेख ‘ कुंकण ’ अथवा ‘ कुंकुण ’ असाही केल्याचे दिसून येते.

पूर्वी चेर देशास ‘ कांग ’ किंवा ‘ कोंग ’ असे म्हणत असत. त्यावरु न ‘ कोंगवत ’ हा शब्द व त्यापासून ‘ कोकण ’ हे नाव पडले असावे असे काही तज्ज्ञांचे मत आहे. तसेच ‘ कोणकोण ’ (कोण - डोंगरमाथा) या शब्दावरु न ‘ कोकण ’ हा शब्द आला असावा असही मानले जाते. त्याचप्रमाणे परशुरामाची माता ‘ कुंकणा ’ हिच्यावरु न ‘ कोकण ’ हे नाव या प्रदेशाला मिळाले असावे असेही म्हणतात. शिवाय डॉ. एस. कृष्णस्वामी अय्यंगार यांच्या मते ‘ कोकण ’ हा शब्द तमिळ भाषेतून निर्माण झाला आहे. संगम कालामधील तमिळ साहित्यात कोकण शब्दाचा उल्लेख येतो. कोकण हे रु प कोळ् व काणम् या दोन शब्दांच्या संयोगापासून इ गाले आहे असे त्यांचे म्हणणे आहे. ‘ कोळ् ’ म्हणजे जबरदस्तीने ताब्यात घेतलेले आणि ‘ कोण ’ म्हणजे प्रदेश. या अर्थावरु न जबरदस्तीने ताब्यात घेतलेला प्रदेश असा ‘ कोकण ’ या शब्दाचा अर्थ होतो.

इसवी सनापूर्वीच्या ४ - ५ शतकांपासून कोकण हे नाव प्रसिद्ध आहे. अनेक ग्रंथ, शिलालेख व ताम्रपट यामध्ये कोकणचे उल्लेख आढळतात. पेरिप्लस, प्लिनी, टॅलिमी, स्ट्रॉबो, अल्बिरु नी आदी प्राचीन परदेशी ग्रंथकारांनीही कोकण या नावाचा उल्लेख केला आहे. यावरु न अगदी प्राचीन काळापासून कोकण प्रदेश ग्रीस, इजिप्त, चीन आदी देशांत माहीत होता असे दिसून येते; तसेच इसवी सनापूर्वीच्या ५ व्या शतकापासून बाबिलोन, रोम आदी जगातील प्रसिद्ध व्यापारी केंद्रांबरोबर कोकण प्रांताचा व्यापार चालत होता. उत्तर कोकणातील सोपारा व कल्याण आणि दक्षिण कोकणातील बलिपत्तन (म्हणजे बलेपाटण किंवा आजचे खारेपाटण) व चंद्रपूर (म्हणजे आजचे गोव्यातील चांदोर) ही त्या वेळची प्रसिद्ध व्यापारी केंद्रे होती.

कोकणाचा इतिहास

प्राचीन कालापासून कोकणाचा इतिहास उपलब्ध आहे. इसवी सनापूर्वीच्या तिसऱ्या व दुसऱ्या शतकात कोकण प्रदेश हा मगध देशातील जैन सम्राट चंद्रगुप्त मौर्य यांनी स्थापन केलेल्या साम्राज्याचा प्रमुख भाग होता. सम्राट अशोकाच्या काळात सोपारे गाव ही कोकण भागाची राजधानी होती. मौर्याच्या अस्तानंतर जैन धर्माला साहाय्य करणाऱ्या आंध वंशाचे राज्य या भागात सुरु झाले आणि आंधांच्या पश्चात हा भाग दक्षिणेतील कदंबवंशीय राजांच्या अमलाखाली गेला. कदंब राजवंश जरी ब्राह्मणधर्मी होता, तरी अनेक कदंब राजे निष्ठावंत जैन धर्मानुयायी होते आणि त्यांनी जैनांना दिलेल्या दानांचा उल्लेख असलेले बरेच शिलालेख उपलब्ध आहेत. कदंबांच्या नंतर कोकण भाग इसवी सनाच्या दुसऱ्या शतकात गंगवाडी (आणि नंतर तळकाड) या म्हैसूरकडील प्रदेशात गंग राजवंशाच्या अधिपत्याखाली गेला. विशेष म्हणजे या गंग राजवंशाची स्थापना जैन आचार्य सिंहनंदी यांनी केली होती. बहुतेक सर्व गंगराजे जैन धर्माचे पुरस्कर्ते होते. त्यांनी अनेक जिनमंदिरे निर्माण केली. जैन मूर्तीची स्थापना केली, जैन मुनीसाठी गुहा तयार केल्या व जैन आचार्यांना विपूल दानेही दिली. गंग राजवंशातील प्रसिद्ध राजा मारसिंह हा जैनधर्मी होता; इतकेच नव्हे तर जैन धर्माला चालना देणारा होता. म्हणून मारसिंह राजाच्या काळात जैन धर्माप्रमाणे कटूर आचरण करणारा असल्याने त्याने आपल्या वैभवशाली राज्याचा त्याग करू न आपले गुरु आचार्य अजितसेन यांच्याकडून सल्लेखना व्रत धारण करू न देहत्याग केला. त्याचा

शूर सेनापती चामुंडराय हा मोठा जैनधर्मप्रभावक होता आणि त्याने इसवी सन १८१ साली श्रवणबंळगोळ येथे गोमटेश्वरांची अतिभव्य मूर्ती स्थापना केली. गंग राजवंशाच्या पतनानंतर चालुक्यवंशीय राजांचे आधिपत्य या भागावर प्रस्थापित झाले. चालुक्य राजांच्या कारकीर्दीत जैन धर्माला महत्त्व प्राप्त झाले आणि प्रसिद्ध चालुक्य राजा दूसरा पुलकेशी याने जैन धर्माला विशेष राजाश्रय दिला.

शिलाहार वंशीय राजांच्या तीन शाखा

चालुक्यांच्या पाडावानंतर राष्ट्रकूट राजवंशाची अधिसत्ता या भागात स्थापित झाली. बरेच राष्ट्रकूट राजे, त्यांचे मांडलिक व अधिकारी हे जैनधर्मीय असल्याने राष्ट्रकूटांचा काल हा जैन धर्माचा उत्कर्षकाल समजला जातो. राष्ट्रकूटांच्या राज्यातील कोकण प्रांताचे मांडलिक म्हणून शिलाहार वंशाचे राजे कोकणाच्या सर्व राज्यकारभार पाहत होते. कालांतराने या शिलाहारवंशीय राजांनी संपूर्ण कोकणावर आपले प्रभूत्व प्रस्थापित केले. शिलाहारवंशीय राजांच्या तीन प्रमुख शाखा होत्या आणि कोकण व आसपासच्या प्रदेशावर त्या राज्य करीत होत्या. त्यांपैकी पहिली शाखा ठाणे व कुलाबा जिल्ह्यांचा समावेश असलेल्या उत्तर कोकण प्रदेशावर राज्य करीत होती. या उत्तर कोकण प्रदेशात सुमारे १४०० गावांचा समावेश होत होता आणि त्याची स्थानक किंवा हल्लीचे ठाणे ह राजधानी होती.

शिलाहारांची दुसरी शाखा दक्षिण कोकणावर राज्य करीत होती. या दक्षिण कोकण प्रदेशात सुमारे ७०० गावांचा अंतर्भाव होत असे. या प्रदेशाला ‘ सप्तकोकण ’ असेही नाव होते आणि त्यात गोवा प्रदेश व रत्नागिरी जिल्हा मिळून झालेला ‘ इरिडिगे ’ नावाचा प्रदेश अंतर्भूत होता. या शाखेच्या काही लेखांमध्ये ती ‘ सिंहल ’ प्रदेशावर राज्य करीत होती असे वर्णन आढळते. इथे ‘ सिंहल ’ याचा ‘ श्रीलंका ’ असा अर्थ नसून ‘ सिंहल ’ हे गोव्याचे प्राचीन नाव होते. ही शाखा प्रथम गोवा प्रदेशात उदयास आली आणि त्या वेळी तिची राजधानी गोवा प्रदेशातील ‘ चंद्रपूर ’ (म्हणजे हल्लीचे चांदोर) इथे होती. नंतर तिने रत्नागिरी जिल्हा जिंकून ‘ बलिपत्तन ’ म्हणजे हल्लीचे खारेपाटण इथे आपली राजधानी केली.

शिलाहारांची तिसरी शाखा दक्षिण महाराष्ट्राच्या कोल्हापूर, सातारा, सांगली, व बेळगाव या जिल्ह्यांवर राज्य करीत होती. या शाखेची राजधानी 'क्षुल्लकपूर' म्हणजे हल्लीचे कोल्हापूर येथे होती; म्हणून 'कोल्हापूर शाखा' या नावानेच ही तिसरी शाखा ओळखली जाते. अशा रीतीने शिलाहाराच्या या तिन्ही तिसरी शाखा ओळखली जाते. अशा रीतीने शिलाहाराच्या या तिन्ही शाखांचे राज्य या भागावर इसवी सनाच्या ८ व्या शतकापासून १२ व्या शतकाच्या अखेरपर्यंत म्हणजे सुमारे ५०० वर्षे होते. शिलाहार राजे कन्नडभाषी होते आणि त्यांच्या राज्यातील सामान्य जनतेची भाषादेखील कन्नडच होती. शिलाहार राजांचे मूलस्थान 'तगर' म्हणजे हल्लीचे उस्मानाबाद जिल्ह्यातील 'तेर' होते. तेर गाव हे जैन धर्माचे प्रसिद्ध क्षेत्र असल्याने जैन धर्माचा बराचसा पगडा शिलाहार राजांवर पडलेला दिसून येतो. तत्कालीन इतर राजवंशांप्रमाणे शिलाहार राजांनीदेखील जैन धर्माला फार मोठा आश्रय दिला होता.

त्यानंतरचा इतिहास

अशा रीतीने कोकण प्रांतावर सुमारे ५०० वर्षांच्या कालावधीत २० शिलाहार राजांनी राज्य केल्यानंतर इसवी सन १२६० साली देवगिरीचा राजा महादेव याने कोकणावर स्वारी करू न तो भाग आपल्या राज्याला जोडला. त्याने कोकणात आपले प्रतिनिधी नेमले होते आणि त्यांना 'सर्वाधिकारी' किंवा 'महाप्रधान' अशी पदवी होती. देव- गिरीच्या राजवटीनंतर इसवी सन १३४७ साली कोकणावर मुसलमानी सत्ता प्रस्थापित झाली आणि ती १५ व्या शतकाच्या अखेरपर्यंत चालू होती. पुढे १६ व्या शतकाच्या प्रारंभी पोर्तुगीजांनी दक्षिण कोकणात प्रवेश केला व गोव्यात आपली सत्ता हळूहळू वाढविली. गोव्याखेरीज कोकणाच्या इतर भागांवर मात्र मराठ्यांचा अंमल सुरु झाला आणि पूढे इसवी सन १८१८ साली इंग्रजांच्या ताब्यात गेला. नंतर इंग्रजांच्या ताब्यातील कोकण प्रदेश ३० ऑगस्ट १९४७ मध्ये स्वतंत्र झाला आणि गोव्याचा प्रदेश डिसेंबर १९६१ मध्ये पोर्तुगीजांपासून मुक्त करण्यात आला.

‘ शिरवाक ’ म्हणजे ‘ श्रावक ’

या इतिहासावरु न हे स्पष्ट दिसून येते की, इसवी सनापूर्वीच्या तिसऱ्या शतकापासून इसवी सनाच्या १२ व्या शतकापर्यंत म्हणजे सुमारे १५०० वर्षांच्या प्रदीर्घ व अखंडित कालखंडामध्ये कोकण भोगावर जैन धर्मानुयायी किंवा जैन धर्माचा पुरस्कार करणाऱ्या विविध राजवटीची अधिसत्ता होती. विशेष म्हणजे या प्रगमनशील व जिन धर्मानुकूल राजवटीचे प्रभुत्व असलेल्या महाराष्ट्र, कर्नाटक, आंध्र, तमिळनाडू आदी दक्षिण भारताच्या विविध भागांमध्ये जैन संस्कृतीचा सर्वतोपरी विकास होत गेला. एवढेच नव्हे तर प्रगतिपर जैन संस्कृतीची प्रत्यक्ष साक्ष देणाऱ्या भव्य मूर्ती, मानस्तंभ, मंदिरे, गुहा - मंदिर - समूह, प्रचंड वास्तू, प्रसाधन शिल्पे यांसारख्या मनोज्ञ कृतीची अनेक ठिकाणी आणि विपूल प्रमाणात निर्मिती झाली; पण तशी समान परिस्थिती असलेल्या कोकण भागात मात्र अशा कृतीचा अभाव स्पष्टपणे जाणवतो. याचा अर्थ असा नव्हे की, कोकण भागावर जैन धर्म व संस्कृती यांचा काहीच प्रभाव पडला नाही. उलट कोकण भागात जैन धर्म हा एक प्रमुख धर्म होता आणि त्या धर्माच्या प्रभावाची कल्पना देणाऱ्या अनेक गोष्टी आजही प्रत्ययास येतात हे विशेष होय. गोव्यात आजही मांसाशन न करणाऱ्या गृहस्थाला ‘ शिरवाक ’ अशी संज्ञा दिली जाते. जैन गृहस्थाला ‘ श्रावक ’ अशी संज्ञा आहे आणि या ‘ श्रावक ’ शब्दापासूनच ‘ शिरवाक ’ हा शब्द झाला आहे. साहजिकच पूर्वी गोव्यामध्ये श्रावकाला म्हणजे जैन धर्माला प्रतिष्ठा असली पाहिजे, असे दिसून येते. तसेच गोव्यामध्ये पर्वताला ‘ चंद्रगिरी ’ व वसतीला ‘ जैनवाडा ’ अशी जैनधर्मसूचक नावे दिल्याचे आढळून येते. त्याचप्रमाणे गोव्यामध्ये काह जैन मूर्ती सापडल्या असून बांदिवडे गावाजवळ एका पुरातन जिनमंदिराचा शोध लागला आहे. शिवाय गोव्यात जैन - गुरव नावाची एक पोटजात होती असे गोव्याच्या पोर्टुगीज भाषेतील जुन्या रिपोर्टात ब्रागांस पेरैर यांनी खालील नमूद केले आहे. ‘ A classe dos Jaina-gurus descendente Provavelmente dos Jainas. ’

संशोधन व अभ्यासाची आवश्यकता

गोव्याप्रमाणेच कोकणाच्या इतर भागांतदेखील जैन धर्माचा प्रभाव सूचित करणाऱ्या गोष्टी दिसून येतात. रत्नागिरी जिल्ह्यात पुरातन जिनमंदिरे आहेत; प्राचीन पण खंडित जैन मूर्ती सापडल्या आहेत आणि एका डोंगराला ‘आदिनाथ डोंगर’ असे नाव असून तिथे अजूनही शिकार केली जात नाही; पण अशा गोष्टी अतिशय मर्यादित आहेत; कारण कोकणाच्या जैन संस्कृतीचा पुरातत्त्व शास्त्राच्या साहाय्याने काहीच अभ्यास अजून झालेला नाही. कोकणात बौद्ध व ब्राह्मणी लेणी आणि खोदकामे मोठ्या प्रमाणावर सापडली आहेत. ठाणे जिल्ह्यातील कान्हेरी, कोंदिवरी, जोगेश्वरी, मंडपेश्वर, मागाठण, घारापूरी, करंज, कोंडाणे व चंदनसार; कुलाबा जिल्ह्यातील पाल व कुडे आणि रत्नागिरी जिल्ह्यातील चिपळूण, खेड, दाभोळ, संगमेश्वर, गव्हाणे, बेळगाव व वाडे पडेल ही ठिकाणे तेथील शिलालेखामुळे महत्त्वाची ठरली आहेत; कारण त्या शिलालेखांत बरीच ऐतिहासिक माहिती मिळते. अशाच धर्तीवर जैन लेणी, शिलालेख, ताम्रपट, मूर्ती व वास्तू कोकणात उपलब्ध होणे अतिशय संभवनीय आहे; पण त्या दृष्टिकोनातून कसोशीने व सातत्याने प्रयत्न मात्र व्हावयास हवेत. या संदर्भात शासनाचा पुरातत्त्व विभाग इतिहासाचे संशोधक यांनी सर्वत्र पाहणी करू न निवडलेल्या काही जागी उत्खनन केल्यास या भागातील जैन संस्कृतीवर प्रकाश टाकणाऱ्या बन्याच गोष्टी उपलब्ध होण्याची मोठी शक्यता आहे. या बाबतीत जैनांच्या शैक्षिणक व सांस्कृतिक संस्थांनी पुढाकार घेतल्यास ते श्रम सार्थकी लागतील असे वाटते.

कोकणातील तुलनात्मक जैन संख्या

अशी प्राचीन ऐतिहासिक जैन परंपरा असलेल्या कोकण भागात जैनांची संख्या मात्र सध्या अतिशय कमी आहे. कोकणातील बृहन्मुंबई सोळून बाकीच्या प्रदेशातील १९७१ च्या खानेसुमारीनुसार फक्त २८,०९९ जैन असून त्यांची जिल्हावार विभागणी खालीप्रमाणे आहे :

	पुरुष	स्त्रिया	एकूण
ठाणे	१,७१२	७,८९५	१७,६२७
कुलाबा	३,३९७	२,८८०	६,२७७
रत्नागिरी	१,९२५	१,९३७	३,८६२
गोवा	१९९	१३४	३३३
एकूण	१५,२३३	१२,८६६	२८०९९

यास भागातील जैनाची संख्या अतिशय कमी आहे. एवढेच नव्हे तर जिल्ह्यातील जैनांचे त्या जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्येशी प्रमाणदेखील अगदी अल्प आहे. ही गोष्ट पुढील पान ५९ वरील तक्त्यावरु न दिसून येईल:

जिल्हा / प्रदेश	जैन	एकूण	जैन लोकसंख्येचे
	लोकसंख्या	लोकसंख्या	एकूण लोकसंख्येशी
	(१९७१)	(१९७१)	शेकडा प्रमाण

ठाणे	१७,६२७	२२,८९,६६४	०.७७
कुलाबा	६,२७७	१२,६३,००३	०.८०
रत्नागिरी	३,८६२	१९,९०,५८३	०.१९
गोवा	३३३	७,९५,९२०	०.०४

कोकणातील जैनांचे तेथील एकूण लोकसंख्येशी असलेले प्रमाण अत्यंत अत्यंत आहे, ही गोष्ट कोकणच्या इतर जवळच्या जिल्ह्यातील तशा आशयाचे खाली दिलेले प्रमाण पाहता अगदी स्पष्टपणे प्रत्ययास येते.

प्रदेश

जैन लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी

शेकडा प्रमाण

महाराष्ट्र राज्य 9.४०

बृहन्मुंबई ४.९०

पुणे जिल्हा १.४६

सातारा जिल्हा ०.५२

कोल्हापूर जिल्हा ४.५५

सांगली जिल्हा ३.८६

कर्नाटक जिल्हा ०.७५

वरील तक्त्यावरु न हे स्पष्ट दिसून येते की, कोकणलगच्या बेळगाव व कोल्हापूर जिल्ह्यात, कोकणजवळच्या सांगली जिल्ह्यात आणि कोकणचा भाग असलेल्या बृहन्मुंबई शहरात जैनांचे प्रमाण कोकणातील जैनांच्या प्रमाणापेक्षा कितीतरी पटीनी जास्त आहे. याचा अर्थ असा की, कोकणाच्या आसपासच्या भागांत जैनांची संख्या त्या मानाने भरपूर असून कोकणात मात्र ती फार कमी आहे.

असे असले तरी अलीकडील काळात कोकणातील जैन संख्या सारखी वाढते आहे, असे दिसून येईल. सन १९६१ ते १९७१ या दशकात जैनांची लोकसंख्या किती वाढली, हे खालील तक्त्यावरु न दिसून येईल

प्रदेश

१९६१ - ७१ या दशकातील जैन

लोकसंख्येची शेकडा वाढ

महाराष्ट्र राज्य ४४.८८

बृहन्मुंबई ५७.१३

ठाणे जिल्हा ९९.३८

कुलाबा जिल्हा ६७.९७

रत्नागिरी जिल्हा २७.७५

गोवा प्रदेश ७३२.५०

गोवा जैन मंडळ व त्याचे कार्य

कोकणात नुसती जैनांची संख्या वाढते आहे, एवढेच नव्हे तर त्यांच्यामध्ये धार्मिक वृत्ती आणि संघटना - प्रवृत्तीदेखील वृद्धिंगत होत आहे. गोव्यातील जैन हे याचे उत्कृष्ट उदाहरण होय. गोव्यात जैनांची संख्या मुकितपूर्व कालात म्हणजे १९६१ साली ३३३ झाली आणि आता ५५६ झाली आहे, असे ख्यातनाम संशोधक श्री. बा. द. सोतोस्कर यांनी आपल्या १९७९ साली प्रसिद्ध झालेल्या ‘ गोमंतकः प्रकृती आणि संस्कृती, खंड १, समाजरचरना व समाजजीवन ’ या बृहद्ग्रंथात नमूद केले आहे. गोव्यातील हे जैन मुख्यतः खाणधंदा, परदेश - व्यापार, शासकीय सेवा आणि काही शेती करणारे असून पणजी, मडगाव, वास्को व म्हापसा या प्रमुख गावी स्थायिक झाले आहेत. विशेष म्हणजे दिगंबर, श्वेतांबर, स्थानकवासी आदी पंथांचे अनुयायी असलेल्या या जैनांनी सर्वसमावेशक अशा ‘ गोवा जैन मंडळ ’ या संस्थेची स्थापना केली असून, तिच्या वतीने धर्माचरणाचे व धर्मप्रभावनेचे कार्य मोठ्या जोमाने व सातत्याने चालू ठेवले आहे व मंडळाच्या प्रयत्नाने व गोवा शासनाच्या खास सहकार्याने १९७४-७५ साली म्हणजे ‘ भगवान महावीर २५०० वा निर्वाण महोत्सव वर्षा ’ मध्ये सुशिक्षितांसाठी इंग्रजी व्याख्यानमाला आयोजित करणे, सर्व शाळांना भ. महावीरांचा फोटो देणे, स्मरणिका प्रसिद्ध करणे, अभ्यारण्याला भ. महावीरांचे नाव देणे यांसारखी विधायक स्वरू पाची धर्मप्रभावनेची कामे करण्यात आली. याचा अतिशय चांगला परिणाम गोव्यातील सर्व जनतेवर झाला आहे. या संदर्भात श्री. बा. द. सातोस्कर यांनी आपल्या उपरिनिर्दिष्ट ग्रंथात खालीलप्रमाणे गौरवपर मत नमूद केले आहे, ‘ गोव्यातील जैन लोक बहुतेक हिंदी व गुजराती भाषिक असून त्यांतले काही मराठी भाषिकही आहेत. नोकरीपेशा, व्यापार व इतर उद्योगधंद्यांत ते आहेत. १९७१ च्या शिरगणती अहवालात त्यांची संख्या दिली होती; पण गोव्यात ते इतक्या संख्येने आहेत, हे पहिल्या प्रथम जाणवले ते १९७४ साली. या वर्षी महावीरांच्या निर्वाणाची पंचविसावी शताब्दी सर्व भारतात साजरी झाली, तशी ती गोव्यातही झाली. त्या वेळी हा जैन समाज बहुसंख्येने एकत्र आलेला दिसला. हे लोक वृत्तीने शांत असून, त्यांचा

अनाक्रमक स्वभाव, मिहुस गोड वाणी, स्थानिकांना सहकार्य देण्याची पव घेण्याची वृत्ती ही त्यांची काही वैशिष्ट्ये आहेत. '

| ६ |

भारतीय संस्कृती आणि जैन समाज

(६ एप्रिल, १९८२ हा श्री महावीर यांच्या जयंतीचा दिवस. त्यानिमित्त हिंदू संस्कृती आणि जैन धर्म यांच्यातील आदान- प्रदानाचा अन्वय लावणारा हा खास लेख.)

जैन समाज हा भारतातील एक अल्पसंख्यांक समाज आहे. सन १९७१ च्या जनगणनेनुसार भारताच्या एकूण ५४.७९ कोटी लोकसंख्येपैकी फक्त २६.०४ लाख जैनांची संख्या आहे आणि एकूण लोकसंख्येपैकी फक्त २६.०४ लाख जैनांची संख्या आहे आणि एकूण लोकसंख्येशी जैनांचे प्रमाण शेकडा ०.४७ आहे. याचा अर्थ असा की, प्रति १०,००० भारतीयांमध्ये फक्त ४७ जैन असतात. तसेच हा अल्पसंख्यांक जैन समाज भारताच्या सर्व भागांतून पसरलेला आहे. अगदी काश्मीरपासून कन्याकुमारीपर्यंत आणि कच्छपासून कलकत्त्यापर्यंत तो सर्वत्र विखुरलेला आहे. शिवाय संपूर्ण संपूर्ण अहिंसेवर आधारलेला आचारधर्म पाळणारा जैन समाज हा एक वैशिष्ट्यपूर्ण समाज म्हणून भारतात प्रसिद्ध आहे. विशेष म्हणजे जैन समाज हा सर्वार्थाने भारतीय समाज असून तो भारतातील एक अत्यंत प्राचीन समाज आहे. जैन धर्म हा एक स्वतंत्र धर्म असून तो अनादिकालापासून भारतात प्रचलित आहे.

सर्वसामान्य लोकांची अशी समजूत आहे की, जैन धर्माची सुरुवात ही इसवी सनापूर्वी सहाव्या शतकात चोवीसावे तीर्थकर भगवान महावीर यांच्या वेळेपासून झाली ; परंतु भगवान

महावीरांच्या आधीचे दोन तीर्थकर म्हणजे तेविसावे तीर्थकर पाश्वर्नाथ व बाविसावे तीर्थकर भगवान नेमिनाथ यांचे अस्तित्व इतिहासमान्य झाले आहे; तसेच जैन धर्म हा वेदकाळी अस्तित्वात होता हेही आता मान्य झाले आहे. शिवाय, सिंधू नदीच्या खोऱ्यात मोहेंजदारो आणि हडाप्पा या गावी जे वेदपूर्वकालीन अवशेष सापडले आहेत, त्यांवरु न पुराणवरतु शास्त्रज्ञांनी ‘ इसवी सनापूर्वी ३००० वर्षे जैनांचे प्रथम तीर्थकर भगवान वृषभदेव यांची पूजा लोक करीत असले पाहिजेत, ’ असे मत प्रतिपादन केले आहे. याचा अर्थ असा की, सुमारे ५००० हून अधिक वर्षे जैन समाज भारतात इतर समाजाबरोबर वास करू न आहे. असा हा अत्यंत प्राचीन जैन समाज जरी संख्येने लहान असला तरी भारतीय संस्कृती सर्व दृष्टीना समृद्ध करण्यासाठी त्याने आटोकाट प्रयत्न केले आहेत आणि त्यात मोठ्या प्रमाणावर स्पृहणीय यश संपादन केले आहे. भारतीय संस्कृतीचे असे एकही क्षेत्र नाही की जिथे जैनांनी प्रवेश केल्ला नाही आणि त्याचबरोबर स्वतःच्या परिश्रमांनी मानाचे स्थान पटकावले नाही. भारतातील इतर अल्पसंख्याकं समाजाच्या बाबतीत या गोष्टी आढळून येत नाहीत.

साहित्यनिर्मिती

भारतात वाड्मय विविध प्रकारे समृद्ध करू न आणि ते सुरक्षितपणे जतन करू न जैनांनी आपले नाव साहित्यक्षेत्रात अजरामर करू न ठेवले आहे. पुराणे, चरित्रे, कथा, प्रबंध, काव्य, महाकाव्य, गद्यकाव्य, चंपूकाव्य, नाटक वगैरे सर्व वाड्मयप्रकारांत जैन आचार्यांनी व पंडितांनी प्रचंड ग्रंथनिर्मिती केली. तसेच जैन आचार्यांनी फक्त धार्मिक विषयांवरच ग्रंथरचना केली असे नाही, तर त्यांनी शास्त्रीय विषयांवरदेखील अधिकृत ग्रंथ लिहिले. तर्कशास्त्र, अलंकारशास्त्र, व्याकरणशास्त्र, शब्दकोश, छंदशास्त्र, काव्यशास्त्र, खगोलशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र, गणितशास्त्र, वैद्यकशास्त्र, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र इत्यादी शास्त्रीय विषयांवर मौलिक ग्रंथरचना करू न इ आनवृद्धीस अपरिमित मदत केली.

भाषाभिवृद्धी

ही प्रचंड साहित्यरचना विविध भाषांतून करू न भारतीय भाषांच्या अभिवृद्धीला जैन साहित्याने फार मोळ्या प्रमाणावर मदत केली आहे. इतर धर्माच्या लोकांप्रमाणेच जैनांनी कोणत्याही एका भाषेला जास्त महत्त्व दिले नाही; म्हणून जैनांचे धर्मग्रंथ वेगवेगळ्या भारतीय भाषांत लिहिलेले दिसून येतात. प्रथमपासून जैनांनी प्राकृत भाषांचे माध्यम स्वीकारले व ते कधीही सोडले नाही. मागधी, अर्धमागधी, शौरसेनी, पैशाची, महाराष्ट्री वैरे विविध प्राकृत भाषांमधून जैनांनी अगदी प्राचीन कालापासून आगमग्रंथ व लोकवाङ्मय यांची सातत्याने निर्मिती केली. संस्कृत भाषा जास्त प्रचारात आल्यानंतर आणि त्या भाषेतील साहित्याला विशेष प्रतिष्ठा व महत्त्व प्राप्त झाल्यानंतर संस्कृत भाषेतदेखील विविध प्रकारची व श्रेष्ठ दर्जाची ग्रंथरचना करण्यास जैनांनी सुरुवात केली. आज जैन संस्कृत साहित्य विचारात घेतल्याखेरीज संस्कृत वाङ्मयाचे यथार्थ आकलन होणार नाही आणि त्याची खरी थोरवी कळणार नाही.

कलांतराने अपभ्रश भाषेला महत्त्व येऊ लागल्यैनंतर त्या भाषेतही लेखन क रण्यास जैन नेहमी अग्रेसर राहिले. इसवी सनाच्या सहाव्या शतकापासून बाराव्याशतकार्पयत जैनांनी अपभ्रश भाषेत प्रचंड ग्रंथरचना केली. सध्या उपलब्ध अपभ्रश भाषेत प्रचड ग्रंथरचना केली सध्या उपलब्ध असलेल्या अपभ्रम भाषेतील वाडमयापैकी जवळजवळ सर्व वाडमय जैन लेखकांचेच आहे, ही विशेष लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट होय

नंतर विविध प्रादेशिक भाषा प्रचारात आल्यापासून त्या सर्व भाषांचा ग्रथनिमितीकरीता उपयोगी जैन लेखकानी अगदी पहिल्यापसून केल .हिंदी, गूजराती , कानडी , तमिळ , व तेलगू या बोलभाषांना जैन ग्रथकारांच्या अविश्रांत परिश्रमांमुळे प्रगल्भ ग्राथिक भाषाचे स्वरू प आले .

कानडी भाषा हे त्याचे एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे .कानडी भाषातील सर्वात जुनी व चागली ग्रंथरचना जैनांची असल्याने कानडी सीहित्यातील जैन यूगाला कानडी साहित्याचे घसूवणयूगड मानले जाते .पंप, पोन्न, रन्न , जन्न, नेमिचद्र आदी जैन महाकवीनी मौलिक व प्रदीर्घ काव्यग्रथाची रचना करून कानडी भाषंला पिशेष प्रतिष्ठा मिळवून दिली. या महावकवीची परंपरा जैन लेखकांनी अव्याहतपणे पुढे चालू ठेवल्याने कानडी भाषेला ‘जैनर भाषा’ म्हणजे ‘जैनांची भाषा’ असेही संबोधण्यात येते.

अशा रीतीने बहुतेक अशा रीतीने बहुतेक सर्व भारतीय भाषांमधून मौलिक वाडःमय निर्मिती करून जैनांनी त्या भाषांच्या अभिवृद्धीला मोठाचव हातभार लावला. त्याशिवाय व्याकरणशास्त्र, काव्यशास्त्र, छंदशास्त्र, अलंकारशास्त्र वगैरे भाषासंबंधित विषयांवर प्रमाणभूत स्वरूपाचे गंथ लिहून आणि वेगवेगळ्या त-हेचे उपयुक्त शब्दकोश तयार करून या सर्व भाषांना जैन लेखकांनी व्यवस्थित स्वरून दिले व त्यांचा सखोल अभ्यास केला. हे जैन लेखकांनी केलेले वाडःमयीन कार्य भारतीय साहित्याच्या इतिहासातील अतिशय महत्वपूर्ण कार्य आहे, असे समजले जाते.

तत्त्वज्ञान व आचारशास्त्र

धर्माच्या व तत्त्वज्ञानाच्या बाबतीत जैनांचे स्थान उच्च प्रतीचे आहे. जैन धर्म हा स्वतंत्र धर्म असून श्रमण संस्कृतीतील अध्वर्यू धर्म म्हणून तो ओळखला जातो. जैनांचे तत्त्वज्ञान, कर्मसिध्दांत, ईश्वरविषयक मान्यता आदी बाबी अगदी विशिष्ट स्वरूपाच्या आहेत. अनेकांतवाद ही भारताच्याच नव्हे तर जगाच्या तत्त्वज्ञानाला जैनांनी दिलेली अमोल देणगी आहे.

जैनांच्या तत्त्वज्ञानाप्रमाणेच त्यांचे आचारशास्त्रदेखील वैशिष्ट्यपूर्ण व अद्वितीय असे आहे. अहिंसा तत्त्वावर संपूर्णपणे आधारलेले असे हे एकमेव आचारशास्त्र जगतात इतरत्र पाहावयास मिळत नाही. जैनांचे सर्व नीतिनियम व वागणूक अहिंसेवर आधारलेली आहे; म्हणूनच जैन संस्कृतीला अहिंसा संस्कृती असे नामाभिधान प्राप्त झाले आहे.

राजकीय व आर्थिक प्रगती

राजकीय घडामोडीपासून जैन हे कधीच अलिप्त नव्हते, किंबहुना राज्यशासन अधिक प्रगतीपर करण्याकडे त्यांचे कर्तृत्व खर्ची पडले आहे. विशेष म्हणजे जैनांमधून सप्राट चंद्रगुप्तासारखे स्वराज्य - संस्थापक निघाले. खारवेल, अमोघवर्ष, वनराज, व कुमारपाल यांसारखे असामान्य कर्तृत्वाचे राजे निर्माण झाले. समरधुरंधर वीरमार्तड चामुंडराय व महाप्रचंड दंडनायक गंगराजांसारखे पुरुष सेनानायकच नव्हे तर जविकयव्वे, सवियव्वे व भैरवदेवी यांच्यासारख्या शूर स्त्री - सेनापतीही उत्पन्न झाल्या आणि भामाशाह, वरस्तुपाल व तेजपाल

यांच्यासारखे राज्यप्रशासननिपुण कर्तव्यत्तपर व विश्वासू राज्यमंत्री होऊन गेले. इतकेच नव्हे तर जैन आचार्यांनी सुध्दा राजकारणात लक्ष घालून वेळोवेळी राजकीय स्थैर्य निर्माण करण्याचे आटोकाट प्रयत्न केले. कर्नाटकाच्या इतिहासात इसवी सनाच्या दुसऱ्या शतकातील गंग राज्याची स्थापना आणि अकराव्या शतकातील होयसळ राज्याची स्थापना ही अनुक्रमे सिंहनंदी व सुदत्त या जैन आचार्यांच्या दूरदर्शीपणाची व परिश्रमाची दृश्यफले आहेत. स्वातंत्र्यपूर्व राजकीय लढ्यांत जैनांनी महत्त्वपूर्ण वाटा उचलला आहे आणि स्वातंत्र्योत्तर काळातदेखील बरेच जैन विधायक कार्य करीत आहेत.

देशाची आर्थिक उन्नती होण्यासाठी जैनांनी फार मोठ्या प्रमाणावर हातभार लावला आहे. व्यापारविषयक व औद्योगिक क्षेत्रात जैन हे पूर्वीपासून आघाडीवर आहेत आणि त्यांच्याच अविरत परिश्रमांनी देशाची सांपत्तिक स्थिती सुधारण्यास बरीच मदत झाली आहे व आजही होत आहे.

कलाकौशल्य

कलाकौशल्याच्या विविध अंगोपांगांची वाढ करण्यामध्ये जैन कधीही मागे पडले नाहीत. जैनांची अनेक तीर्थक्षेत्रे ही भारतातील अनुपम सौंदर्यस्थाने आहेत, असा अभिप्राय पाश्चिमात्य कलाविशारदांनी दिला आहे. जैन देवालये व विशेषतः अबूच्या पहाडावरील व राणकपूर येथील संगमरवरी जिनमंदिरे कलाकौशल्याची उत्कृष्ट प्रतीके आहेत, असा निर्वाळा जगातील स्थापत्यविशारदांनी दिला आहे. वेरूळ, बदामी, उदयगिरी, खंडगिर व इतरत्र असलेल्या डोंगरांतील जैन गुहा व गुहामंदिरे शांत व उदात्त भावनांच्या आविष्कारासाठी प्रसिद्ध आहेत. मंदिर नगरांची कल्पना जैनांची असून शत्रुंजय, पालीठाणा यांसारखी गावे यासाठी जगविख्यात आहेत. शिल्पशास्त्रात तर भव्य मूर्ती भारतात अजोड आहेत. श्रवणबेळगोळ येथील श्री गोमटेश्वराची विशालकाय मूर्ती जगातील सर्वोत्कृष्ट उंच मूर्ती म्हणून मान्यता पावली आहे. विविध धातुंच्या, पाषाणांच्या व रत्नांच्या मौल्यवान मूर्ती प्रयत्न भावना निर्माण करणाऱ्या म्हणून जगात उल्लेखनीय ठरल्या आहेत. दक्षिण भारतात प्रामुख्याने दिसून येणाऱ्या जैन मानस्तंभांना कलाकृतीचा विशिष्ट नमुना म्हणून जगात तोड नाही, असा निर्वाळा पाश्चात्य कलाकारांनी व

पुरातत्त्व शास्त्रज्ञांनी दिला आहे. दक्षिण भारतातील जिनमंदिरांतून दिसून येणारे प्रसाधन शिल्पाचे आणि लाकडावरील नक्षीकामाचे प्रकार अद्वितीय आहेत, असे मत व्हिन्सेंट स्मिथसारख्या अधिकारी व्यक्तीने दिले आहे. कलाकौशल्याच्या क्षेत्रातील जैनांची ही प्रचंड कामगिरी विशेष अभिमानास्पद असून भारताच्या कलावैभवात मोलाची भर टाकणारी आहे.

शिक्षणप्रसार व लोकोपयोगी संस्था

शिक्षणाचे लोण देशातील सर्व जनतेपर्यंत नेऊन भिडविण्याचे पवित्र कार्य जैनांनी केले आहे हे विसरता कामा नये. जैन आचार्यांनी व संस्थांनी ज्ञानप्रसाराचे कंकण बांधून शिक्षणाची साधने समाजातील काही विशिष्ट जमाती अगर वर्गाकरिता राखून न ठेवता समाजातील सर्व थरांच्या लोकांना उपलब्ध करू न दिली. अजूनही कित्येक ठिकाणी मुलांच्या शिक्षणाला ‘ओनामासिधं’ म्हणजे ‘ओम नमः सिध्दम्’ अशी अक्षरे पाटीवर प्रथम लिहून सुरुवात करतात यावरू न जैनांनी केलेल्या शैक्षणिक कार्याची कल्पना येते. त्याशिवाय वाचनालय, ग्रंथालय, पाठशाळा, गुरु कुल यांसारख्या शैक्षणिक संस्था काढून धार्मिक व लौकिक ज्ञानाच्या प्रसाराचे बहुमोल कार्य बजावले आहे. लोककल्याणाची भावना ही अहिंसा तत्त्वावरच आधारलेली असल्याने बन्याच लोककल्याणकारी संस्था जैनांनी चालविल्या आहेत. अशा संस्थांमध्ये निवासालये, अन्न - छात्रालये, विद्यालये, औषधालये व अनाथालये या संस्था प्रमुख असून भारतातील सर्व धर्मीयांना त्या खुल्या आहेत व बरेचजण त्यांचा फायदा घेत आहेत.

सारांश, भारतीय संस्कृतीच्या विविध क्षेत्रांत जैनांनी आपल्या लोकसंख्येच्या मानाने किती तरी पटीनी बहुमोल कामगिरी करू न जैनांचेच नव्हे तर सर्व भारतीयांचे जीवन समृद्ध करू न ठेवले आहे.

अभिनव जैन विद्वत् - चार्चसत्र

भारतीय ज्ञानपीठ, दिल्ली आणि आचार्य शांतिसागर स्मारक ट्रस्ट, मुंबई यांच्या विद्यमाने 'जैन - विद्या विषयाच्या विगिध शाखांची कामगिर व अपेक्षा ' या विषयावर नवीन तीर्थक्षेत्र ' तीन मूर्ती, ' पोदनपूर, बोरीवली (नॅशनल पार्क), मुंबई इथे दिनांक ७ व ८ सप्टेंबर, १९८२ रोजी भारतातील मान्यवर विद्वानाचे खास ' जैन विद्वत् संगोष्ठी (चर्चासत्र) ' आयोजित करण्यात आले होते. विशेष म्हणजे ख्यातनाम प. पू. सन्मति - दिवाकर आचार्यश्री १०८ विमलसागर महाराज आणि त्यांच्या संघातील प. पू. उपाध्याय मुनिश्री १०८ भरतसागर महाराज, आर्यिका श्री स्याद्वादमती, क्षुल्लक श्रीसन्मतिसागर महाराज व इतर त्यागीगण यांची पावन उपस्थिती व मार्गदर्शन या चर्चासत्राला लाभले होते. तसेच या खास चर्चासत्रचे संकल्पन व आयोजन भारतीय ज्ञानपीठ, दिल्लीचे निदेशक श्री. लक्ष्मीचंद जैन आणि इंदूरच्या लोकप्रिय ' तीर्थकर ' हिंदी मासिकाचे प्रथितयश संपादक डॉ. प्रथितयश संपादक डॉ. नेमीचंद जैन यांनी अत्यंत परिश्रमपूर्वक व योजनावध्द रीतीने केले, ते सफलतापूर्वक संपन्न झाले.

सिधान्ताचार्य पं. कैलासचंद्रजी, वाराणसी; साहित्याचार्य पं. पन्नालालजी, सागर; सिधान्तशास्त्री पं. जगन्मोहनजलालजी, कटनी ; न्यायाचार्य पं. दरबारीलालजी कोठिया, वाराणसी ; साहित्यरत्न पं. हुकुमचंदजी भारिल्ल, जयपूर; संहितासूरी पं. नाथूलालजी इंदोर यांसारखे शास्त्रीपरंपरेचे प्रकांड पंडित तसेच डॉ. हरीन्द्रभूषण जैन, उज्जैन; डॉ. प्रेमसुमन जैन, उदयपूर; डॉ. विलास संगवे, कोल्हापूर ; डॉ. विद्याधर जोहरापूरकर, जबलपूर ; डॉ. भागचंद जैन, दमोह; डॉ. कस्तुरचंद कासलीवाल, जयपूर ; कमलचंद सोगानी, उदयपूर ; डॉ. डॉ. कैलाशचंद जैन, उज्जैन ; डॉ. बी.के खडबडी, धारवाड यांसारखे विद्यापीठीय क्षेत्रातील ज्येष्ठ प्राध्यापक या चर्चासत्रात सामील होते. अशा रीतीने प्राचीन व आधुनिक परंपरेचे श्रेष्ठ जैन - विद्यापारंगत प्रथमच एका व्यासपीठावर विचारविनिमयासाठी आले होते, हे या चर्चासत्राचे खास

वैशिष्ट्य होय. या दोन्ही पद्धतीच्या जैन - विद्याविशारदांची ही युती जैनविद्येच्या विकासाच्या दृष्टीने खचितच फलदायी ठरेल, अशी आशा निर्माण झाली आहे.

भारतीय ज्ञानपीठाचे अध्यक्ष व जैन समाजाचे महनीय नेते साहू श्री. श्रेयांसप्रसाद जैन यांनी आपल्या स्वागतपर भाषणात या जैन विद्वत् - विद्येच्या विविध शाखांमध्ये आजपर्यंत झालेल्या संशोधन, प्रकाशन आदी कार्याचा आढावा घेऊन भारतीय संस्कृतीच्या संदर्भात त्यांनी दिलेल्या थोर योगदानाचे योग्य मूल्यमापन करणे हे पहिले प्रयोजन आणि या मूल्यमापनाच्या आधारे जैनविद्येच्या विविध शाखांमध्ये यापुढे सुरु करावयाच्या संशोधन - प्रकल्पांचा अग्रक्रमानुसार आराखडा तयार करणे हे दुसरे, असे त्यांनी आग्रहपूर्वक प्रतिपादन केले आणि या संशोधन व प्रकाशन कार्याला जैन विद्वानांनी योजनाबद्ध रीतीने त्वरित सुरु वात करावी असे आवर्जून आवाहन केले. तसेच श्री. लक्ष्मीचंद जैन यांनी आपल्या प्रास्ताविक भाषणात या संगोष्ठीचे स्वरू पव कार्य - पद्धती विस्तारपूर्वक सांगितली. ‘जैन - विद्या’ या विषयाची व्याप्ती अत्यंत मोठी असल्याने आणि त्याच्या अनेक शाखा अतिशय वृद्धिंगत झाल्या असल्याने त्यांचा योग्य परामर्श घेण्यासाठी चर्चासत्रांची मालिका आयोजित करण्याचा संकल्प भारतीय ज्ञानपीठाने केला असून प्रस्तुत चर्चासत्रामध्ये १) जैन इतिहास व पुरातत्त्व, २) जैन धर्म व दर्शन, ३) जैन धर्म व विज्ञान आणि ४) जैन मंत्र व ज्योतिषशास्त्र या चार अशाच इतमर चर्चासत्रांतून जैन आचार व संस्कृती, जैन भूगोल व जैन गणित, जैन शिक्षण, जैन सामाजिक संरचना, जैन राजकीय संकल्पना, जैन शिलालेख, जैन पत्रकारिता आदी विषयांचा सखोल विचार - विमर्श करण्यात येईल असे त्यांनी सांगितले. शिवाय या चर्चासत्राचे संयुक्त संयोजक, सामाजिक विचारवंत, प्रतिभाशाली साहित्यिक आणि प्रभावी संपादक डॉ. नेमीचंद जैन यांनी हल्लीच्या काळातील जैनविद्येच्या अभ्यासाच्या निराशाजनक परिस्थितीचे यथार्थ विवेचन करू न त्याच्या अध्ययनाची व प्रचाराची प्रचलित पद्धती समूळ बदलली पाहिजे, असे आवर्जून सांगितले आणि त्यासाठी जैनविद्येच्या अभ्यासाचे विद्येच्या अभ्यासांचा जनतेशी घनिष्ठ संबंध प्रस्थापित करणे आवश्यक आहे असे मूलगामी विचार आग्रहपूर्वक मांडले. तसेच भावी अभ्यासासाठी निश्चित स्वरू पाच्या कालबद्ध योजना विद्वानांनी सुचवाव्यात व त्या कार्यवाहीत आणाव्यात असे स्पष्ट आवाहनदेखील त्यांनी केले.

या संगोष्ठीचे पहिले सत्र ‘ जैन इतिहास (सांस्कृतिक, सामाजिक, राजनैतिक), पुरातत्व आणि स्थापत्य ’ या विषयावर सिधान्ताचार्य पं. कैलाशचंद्र शास्त्री यांच्या अध्यक्षतेखाली संपन्न इ आले. या सत्राचे विषय - प्रवर्तन डॉ. नेमीचंद जैन यांनी केळ्यानंतर सर्वात जास्त म्हणजे पंधरा विद्वानांनी आपले संशोधनपर निबंध सादर केले. त्यांमध्ये खालील विद्वानांचे निबंध विशेष उल्लेखनीय होते:

१) प्राचार्य नरेन्द्रप्रकाश जैन: जैन इतिहास: उपलब्धी व अपेक्षा, २) डॉ. कैलाशचंद्र जैन : जैन सांस्कृति इतिहास, ३) डॉ. विलास संगवे : जैन सामाजिक इतिहास, ४) डॉ. नेमीचंद जैन : जैन सामाजिक इतिहासाच्या पुनर्लेखनाची आवश्यकता, ५) डॉ. विद्याधर जोहरापूरकर : जैन इतिहास संशोधनाची फलश्रुती, ६) पं. नीरज जैन : भारतीय मूर्तिकलेच्या विकासात जैनांचे योगदान, ७) डॉ. बी. के. खड्डबडी : दक्षिण भारतातील जैन इतिहासाचे अध्ययन, ८) डॉ. भागचंद जैन : जैन संस्कृती व कला क्षेत्रात मध्य प्रदेशाचे योगदान, ९) श्री. बालचंद जैन : मध्य प्रदेशमधील जैन पुरातत्व - संशोधन, १०) डॉ. प्रेमसुमन जैन : मध्ययुगीन प्राकृत साहित्यातील जैन सामाजिक दर्शन.

,उपाध्याय मुनिश्री भरतसागर महाराज यांच्या आशीर्वचनानंतर तृप्त वातावरणात पहिले सत्र संपले.

‘ जैन धर्म आणि दर्शन ’ या महत्त्वाच्या विषयावरील दुसरे सत्र साहित्याचार्य पं. पन्नालाल जैन शास्त्री, सागर यांच्या अध्यक्षतेखाली सुरु झाल्यानंतर श्री. शास्त्रीवर्यांनी व विद्वानांनी आपले विचारप्रवर्तक व उद्बोधक निबंध सादर केले.

१) पं. कैलाशचंद्र शास्त्री : जैन दर्शनाची श्रेष्ठता, २) पं. डॉ. पन्नालाल जैन: जैन शास्त्रातील धर्म प पुण्य यांचे विश्लेषण, ३) पं. डॉ. देवेन्द्रकुमार शास्त्री : जैन तत्त्वज्ञानाची

वैशिष्ट्ये, ४) पं. डॉ. दनबारीलाल कोठिया : आचार्य कुंदकुंदांचे श्लोक : काही विचार, ५) पं. डॉ. हरीद्रभूषण जैन : माळवा प्रांतातील जैन दर्शनाचा अभ्यास, ६) पं. डॉ. हुकुमचंद भारिल्ल: जिनागमाचे नय प्रकरण, ७) डॉ. कमलचंद सोगाणी : जैन - धर्म - दर्शन : अभ्यासाच्या विकासाची दिशा.

पू. क्षुल्लक श्री सन्मतिसागर महाराज यांच्या आशीर्वचनानंतर दुसरे सत्र समाप्त झाले.

डॉ. विलास संगवे यांच्या अध्यक्षतेखाली ‘ जैन धर्म आणि विज्ञान ’ या विषयावर तिसरे सत्र झाले. डॉ. नेमीचंद जैन यांनी या सत्राचे विषय - प्रवर्तन केल्यानंतर खालील तीन अभ्यासपूर्ण व नवदिशाप्रेकर निबंध सादर करण्यात आले.

१) पं. जगन्मोहनलाल शास्त्री : जैन आगम व आधुनिक वैज्ञानिक संकेत, २) प्रा. लक्ष्मीचंद जैन : जैन धर्म आणि विज्ञान यांमधील सिस्टेमॅटिक्स, ३) डॉ. नंदलाल जैन : जैन दर्शनातील वैज्ञानिक तथ्य. पू. आर्यिका श्री स्याद्वादमतीजी यांनी आपल्या आशीर्वचनपर प्रवचनात जैन दर्शन आणि विज्ञान यांमध्ये परस्परविरोध नाही असे अनेक उदाहरणांवरून दाखवून दिले.

डॉ. प्रेमसुमन जैन, उदयपूर यांच अध्यक्षतेखाली जैन मंत्र आणि ज्योतिषशास्त्र या महत्वपूर्ण पण दुर्लक्षित विषयावर चौथे अखेरचे सत्र झाले. या सत्रात खालील नावीन्यपूर्ण व माहितीप्रद निबंध सादर करण्यात आले.

१) पं. बाहुबली उपाध्येशास्त्री, कोथळी : जैन मंत्र पद्धती आणि उच्चारण, २) संहितासूरी पं. नाथूलाल शास्त्री : जैन मंत्राची रचना आणि प्रभाव, ३) डॉ. सोहनलाल लोहारिया, दिल्ली : जैन मंत्रशास्त्राकडून अपेक्षा, ४) डॉ. यतीन्द्रकुमार जैन, आग्रा : जैन मंत्र-यंत्र-तंत्र आणि ज्योतिष, ५) प्रा. अक्षयकुमार जैन, इंदोर : जैन ज्योतिषशास्त्राचा प्रभाव.

प.पू. आचार्यश्री विमलसागर महाराज यांनी आपल्या आशीर्वचनपर प्रवचनात अत्यंत अधिकारवणीने जैन मंत्रशास्त्राच्या विविध बाजूचे सखोल विवेचन करून जैन मंत्र व ज्योतिषशास्त्राच्ये महत्व साधार पटवून दिले आणि सर्व मंत्रामध्ये एमोकार मंत्र कसा श्रेष्ठ व

अद्वितीय आहे हे सांगून या णमोकार मंत्राचाच आश्रय सर्वांनी घ्यावा असा उपदेश केला. साहजिकच या प्रभावी उपदेशाने प्रस्तुत चर्चा सत्राची उत्कृष्ट सांगता झाली.

या अभिनव संगोष्ठीचा समारोप-समारंभ अत्यंत हद्य व भावपूर्ण वातावरणात संपन्न झाला.

भारतीय

ज्ञानपीठाचे अध्यक्ष व जैनविद्येच्या विकासाचे थोर पुरस्कर्ते साहू श्रेयासंप्रसाद जैन यांनी आपल्या भाषयात ज्ञानपीठाने सुरु केलेल्या या नवीन उपक्रमाला सुयोग्य प्रतिसाद दिल्याबद्दल आमंत्रित विद्वानांचे आभार मानले आणि ही सहकार्याची व विधायक प्रवृत्तीची भावना उत्तरोत्तर वृद्धिगत होत जाऊन जैनविद्येच्या विविध क्षेत्रांतील अभ्यासाला, संशोधनाला व प्रकाशनाला आवश्यक ती गती प्राप्त होईल अशी अपेक्षा व्यक्त केली. तसेच जैन वस्ती मोठ्या प्रमाणावर केंद्रित झालेल्या राजस्थान अगर मध्य प्रदेशमधील जैनांचा समाजिक इतिहास लिहिण, समाजाचे सांस्कृति जीवन समृद्ध करणा-या जनसामान्यावर असामान्य प्रभाव असणा-या व पिठ्यान्‌पिठ्या सातत्याने धर्मकार्यात अग्रेसर असलेलया प्रथितयश जैन कुलांचा अगर परिवारांचा इतिहास लिहिणे, जैन समाजातील नेत्यांची व विधायक कार्यकर्त्यांनी चरित्रे लिहिणे, परदेशातील उत्सुक जनतेला जैनविद्येच्या विविध शाखांचा सम्यक्‌परिचय करून देणारे अधिकृत प्रबंध इंग्रजीतून प्रसिद्ध करणे, अपभंग भाषेतील विपुल पण विखुरलेल्या जैन साहित्याची सूची तयार करणे, अपभंग भाषेचा शब्दकोश, तयार करणे, भारताच्या दुर्गम भागात असलेले प्राचीन जैन अवशेष मूर्ती, मंदिरे आदी बाबीचे शास्त्रीय सर्वेक्षण व मूल्यमापन करणे यांसारखे संशोधनपर प्रकल्प तातडीने हाती घ्यावेत अशा सूचना उपस्थिति विद्वानांनी आपल्या भाषणातून केल्याबद्दल साहू श्रेयांसप्रसाद जैन यांनी आनंद व्यक्त केला आणि या सूचनांचा आधारे निश्चित स्वरूपाच्या योजना भारतीय ज्ञानपीठाकडे पाठवाव्यात असे आग्रहपूर्वक आवाहन केले. यांनंतर आचार्य शान्तिसागर स्मारक ट्रस्टचे कायवाह श्री. चांदमल मेहता यांनी सर्वांचे मनःपूर्वक आभार मानले आणि आमंत्रित विद्वानांचा व संयोजकांचा शांत व श्रीफल देऊन आदरपूर्वक सत्कार केला.